

TEÑELBAY SÁRSENBAEV LIRIKASÍNDÁ METAFORANÍN KÓRKEMLIK XIZMETI

Jańabaeva H.

QMU, Ádebiyattanıw: qaraqalpaq ádebiyatı qánigeligı, 1-kurs magistrantı

Annotaciya: *maqala T.Sársenbaevtiń lirikasında metaforalardıń kórkemlik xizmeti máselesine arnalıp, ilimiy-teoriyalıq miynetler hám shayırdıń «Jarshı» toplamındaǵı qosıqlarına tiykarlanıp jazıldı.*

Gilt sózler: *lirikalıq qaharman, konkret kategoriya, kontekst, obyekt, funkciyanı orınlaw processı, shıǵarma kompoziciyası.*

Lirikalıq shıǵarmalardıń kórkemlik dárejesin arttırwda, lirikalıq qaharman obrazı hám kórkem pikirdi sheber qollanıwda troplar ayrıqsha xizmet atqaradı. Olar qosıqtı hám mazmunlıq, hám formalıq jaqtan rawajlandıradı. Kórkem ádebiyatta troplardıń metafora, metonimiya, sinekdoxa, epitet hám t.b. túrleri bar. Olardıń ishinde eń jıy qollanılatuǵın, pikirdiń awıspalılıǵın hám ótkirliǵin táminleytuǵın túrleriniń biri metafora.

Metafora – grekshe sóz bolıp «uqsatıw, salıstırıw» degen maǵanalardı ańlatatuǵın, obyekt yáki hádiyseni basqa bir nárseni menen salıstırıwǵa tiykarlanǵan awıspalı mánidegi sóz. Bul sóz ádebiyattanıwǵa termin sıpatında Aristotel tárepinen kirgizilgen. Metafora tiykarınan 4 elementten ibarat:

1. Kategoriya yáki kontekst;
2. Konkret kategoriya quramındaǵı obyekt;
3. Sol obyektin funkciyanı orınlaw processı;
4. Sol processtin real hádiyselerge baylanıslı qollanılıwı yáki ekewiniń parallelligi[1.533-1596].

Basqa troplarǵa salıstırǵanda metafora baslı orındı iyeleydi, óytkeni ol keń túrde sáwlelendiriw múmkinshiligin beredi. Metafora obyektin hár túrli belgileriniń uqsaslıqlarına tiykarlanıwı múmkin: reńi, dúzilisi, ólshemi, maqseti, poziciyası hám t.b. Metafora keń mánide sırtqı dúnyanı sanada sáwlelendiriwdi ańlatadı. Kórkem shıǵarmada obrazlar avtor fantaziyasınıń jemisi esaplanadı, metaforanı dóretiwde eki obyektin arasındaǵı uqsaslıqtan, derlik bir qıylı kontrasttan paydalanıw basshılıqqa alınadı. Geyde pikir kórkemliǵin arttırw maqsetinde metafora ushın bir-birine uqsamaytuǵın eki obyekt tańlap alınadı. Metaforanıń sáwleleniw dúzilisi hám shegarası hár qıylı bolıwı múmkin: obraz geyde sóz yáki fraza arqalı jetkerip berilse, al geyde ol pútin bir baptı yamasa romannıń pútin bir kompoziciyasın qurawı múmkin[2.496].

Sonday-aq teoriyalıq miynetlerde metaforanı ashıq hám jabıq metafora dep ekige bólip qaraw jaǵdayları da bar.

1. Eger uqsatılıp atırǵan predmet túsirilip qaldırılıp, tek uqsawshı predmet berilgen bolsa, ashıq metafora payda boladı.

Dúnya bas shayqasar bizlerge qarap,

Netken hújdansılıq anemiyası.

(I.Yusupov)

... Al búgin aytilmağan sózdıń ruwxı

«duwa» bolıp ensin dawılı menen

jawını menen báhár bolıp ensin júregiñe.

B.Genjemuratov)

2. Eger tekstte uqsatılátuǵın predmetlerdiń ózi bolıp, uqsawshı predmet túsirilip qaldırılса, al onıń ayırım belgileri qatnastırılса jabıq metafora payda boladı. Mısalı:

... – Men óz qoram túwe basqa qoraǵa da shapayman.

– Onda shawdırasań ğo.

– Shawdırmayman da.

(Sh.Seytov)

(uqsatıwshı obraz – adam, uqsawshı obraz qasqır)[3.14-15].

Maqalamızda talantlı shayır T.Sársenbaev lirikasındaǵı metaforanı

qollanıw ózgesheligi, qaharman obrazın jaratıwdaǵı kórkemlik xızmeti hám obyekt penen subyekt arasındaǵı metaforalıq baylanıs máselelerin sóz etemiz. Shayırdıń «Jarshı» (1974) dep atalǵan dáslepki toplamındaǵı filosofiyalıq, muhabbat, watan temasındaǵı bir qatar qosıqlarında metaforalardan sheber paydalanılǵanlıǵın bayqawǵa boladı. Mısalı, «Jol» dep atalatuǵın qosıǵında:

Sennen júrdim onı saǵınsam,

Sennen keler meni saǵıńǵan,

Saǵınıshlar tınbay aǵılǵan,

Jol[4.3].

Úsh shuwmaqтан ibarat bolǵan bul qosıqtıń ataması jol. Shuwmaqlardaǵı sóz dizbekleri menen qatar qosıqtıń atamasınıń ózi de metaforalıq xızmetti atqarıp kelgen. Bunda shayır obyektiv dúnyadaǵı adamlar júretuǵın jol haqqında ayta kelip, kórkem pikirdi insannıń keleshekтегі maqsetlerin belgileytuǵın, keleshek tańlawı bolǵan ómir jolı tuwralı sóz etedi. Bunda tiykarǵı obyekt jol (asfalt jol, soqpaq jol) bolsa, sol obyektтиń salıstırmalı túrde insannıń ómirдегі basıp ótetuǵın basqıshları metaforaǵa aylandırılǵan. Qosıqtıń dawamında:

Mıń-mıń tilek, mıń-mıń úmitler,

Saǵan túsip, niyetke betler,

Asıǵaman mánzilge jetker,

Jol

Keter, dúbir-dúbirdi quwıp,

Keter, dúbir-dúbirdi juwıp,

Meyli, shıqtım belimdi buwıp,

Jol[4.3].

Qosıqtaǵı lirikalıq qaharman anıq maqset jolında belin buwǵan, gózlegen mánziline qaray atlanıw aldında turǵan obraz sıpatında sáwlelengen. Sol qaharmannıń niyetlerine

jetisiw jolındaǵı talpınısı, aldına qoyǵan maqseti ómir jolı metafora járdeminde kórkem bayanlanǵan. Ómir jolı metaforasınıń ayrıqsha

xarakterliliǵı qosıqtıń pútin kompoziciyasın óz ishine alıwında kórinedi.

Shayırdıń «Bálent vishkalar» atlı qosıǵında metaforalardıń avtor ideyasın

kórkem pikirler menen jetkeriwde sheber qollanılǵanlıǵın kóriwimiz múmkin. Shayır qosıqta túnde adamlardıń jolın jarıtıp, baǵdar berip turıwshı shıraqlar haqqında ayta kelip, insanniń ómirin jaqtırtıp turıwshı shıraq, adamgershilik, mehir-muhabbat haqqında sóz etedi. Mısalı:

Bawırın qaq jarıp qara bultlardıń,

Kókke iyin tirer bálent vishkalar.

Iske ıǵılǵanın kórip jurtlardıń,

Kókke iyin tirer bálent vishkalar.

Álem aydınında qulashın kerip,

Kókke iyin tirer bálent vishkalar[4.10].

Qosıqtıń dáslepki shuwmaǵında keltirilgen qara bultlar metaforası vishkaniń kórkemlik xizmetin kúsheytip tur. Bunda jamanlıqtıń, jawızlıqtıń bawırın jarıp shıǵıp, kókke talpınǵan adamgershilik, hújdan metaforası vishka obyektiniń tiykarında shayıır fantaziyası menen dóretilgen. Aqırǵı eki shuwmaǵında bolsa álem aydınında keń qulashın jayıp, kókke iyin tiregen vishka adamzat dúnyasına óziniń adamgershilik nurların shashiwda, insanlardıń qálbine nur quyıw jolında gúresip, iyin tiresip atırǵan jaqsılıq penen salıstırmalı súwretlengen kórkem metafora xizmetin atqarıp kelgen. Vishka ózine jaqsılıqtı negiz etip, alǵan avtor tárepinen dóretilgen kórkem metafora.

Sunday-aq shayırdıń muhabbat qosıqlarında kórkem metaforalar lirikalıq qaharmanniń xarakterin, ishki gúyzelislerin, ruwhıy halatın sáwlelendiriwde sheber qollanılǵan. «Saǵınsam seni» qosıǵında lirikalıq subyektiniń obyektke qaratılǵan júrek sezimleri metaforalar arqalı kórkem bayanlanǵan:

Muhabbat maydanı sawda salǵanda,

Diýdar ańsap dúzde kózim talǵanda,

Sen dep saǵınıshtı satıp alǵanda,

Jollar azabına tańılǵanıw bar,

Qos tal kóleńkesin jamılǵanıw bar,

Saǵınsam seni[4.15].

Shuwmaqtıń derlik barlıq qatarında shayıır metaforanı qollanǵan. Lirikalıq

qaharmanniń ishqı dártine giripdar bolǵanlıǵı ápiwayı ashıq boldım sóz dizbegi menen bayanlanbaydı, ol muhabbat maydanına túsedı, ishqı jolında saǵınıshtı satıp aladı, arziwlısına degen saǵınıshı, intıqlıq sezimleri onı jol azabına giripdar etedi. Shuwmaqtaǵı saǵınıshtı satıp alıw, jol azabına tańılıw, tal kóleńkesin jamılıw metaforalarınıń barlıǵı da obyektiv is-háreketke tiykarlanıp, kórinistegi hádiyseler menen salıstırmalı túrde avtor fantaziyası arqalı dóretilgen. Avtor metaforanı qollanıwda oǵan negiz bolǵan iz-háreketlerge orginal qatnas jasawı arqalı lirikalıq qaharmanniń muhabbat sezimlerin

kórkem pikir menen sáwlelendirgen. Keyingi shuwmaqlarda metaforalar lirikaliq qaharmannıń sezimlerin sáwlelendiriwde tábiyat hádiyselerin janlandırıp qollanılǵanlıǵın kóremiz:

Samallar sayılı qula dúzlerdiń,
Jolım shın gúwası jańa izlerdiń,
Diydarı toysın dep talǵın kózlerdiń,
Saǵan baslamasa ergim kelmeydi,
Jollardıń tınıshın bergim kelmeydi.

Saǵınsam seni[4.16].

Qosıq shuwmaǵında lirikaliq qaharmannıń debdiwleri, romantikalıq qıyalı tábiyat hádiyselerin janlandırıwshı kórkem metaforalar arqalı súwretlengen. Lirikaliq qaharman samal kibi jolda sayıl boladı, jollardan súyikli yarına aparıwın soraydı, tuwrı soqpaqtı, kewil soqpaǵın kórsetpegen jollardıń mazasın alıp, gózlegen jolın siltewin soraydı. Eki metafora da lirikaliq qaharmannıń muhabbat sezimlerin kórkem sáwlelendiriwde sheber qollanılıp, tábiyatqa lirikaliq subyektin janlı qatnas jasawǵa urınıwı pikirdiń kórkemliginiń artıwına xizmet etken.

Juwmaqlap aytqanda shayır T.Sársenbaevtin lirikalarında qollanılǵan metaforalar pikirdiń kórkemligin arttırwıda, avtorlıq fantaziyanı, qosıq kompoziciyasın kórkem bayanlawda sheber qollanılǵan. Shayır qosıqlarındaǵı metaforalar lirikaliq qaharmannıń sezimlerin súwretlewge qaratılǵan, avtor maqsetin ashıp beriwde de sheber qollanılǵan, sonday-aq qosıqtıń pútin bir

kompoziciyasın qurap, shıǵarma mazmunın, ideyasın ózinde jámley alǵanlıǵı menen ózgeshelenedi.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. Анкерсмит Ф.Р. История и типология: взлёт и падение метафоры. / пер. с англ. Кукарцева М., Коломоец Е., Кашаев В. – М.: «Прогресс-Традиция». 2003.
2. Метафора // Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. Николюкина А.Н. – Институт научной информации по общественным наукам РАН: Интелвак. 2001.
3. Dosimbetova A. Ádebiyatta kórkemlew quralları. Nókis, «Qaraqalpaqstan». 2017.
4. Сәрсенбаев Т. Жаршы. Нөкис, «Қарақалпақстан». 1974.